

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№107
(19144)

2018 чылдың
сентябрь 13
четверг

Хүннүң үнери — 05:57
Ажары — 18:53
Хүн дурту — 12:56

Садар өртээ хостуг 12+

Кышка белеткел

СЕПТЕЛГЕ АЖЫЛДАРЫ АДАКТАЛГАН

Сибирьнин чингине энергетик-тиг компаниязының энергетиктери Кызыл хоорайның чылыг четкилериниң эргижиреп суг төктүр хоопайларын солуур планын бүдүн чартык катап ажыр күүсеткен.

Соңгу чүкке деңнээн регион болгаш касыяга бодаарга, Тывага соок кыш и-үш-даа неделя узай бээр таварыл-лар бар. Ынчангаш специалистер илг оруунуң 1800 метр хемчээлинде гижирээн хоопайларны солуур тургаш, муң ажыг метрге шөйүлгөн чылыдыл-орун септел-селээш, 280 белдирде азышкын өйлээр дериг-херекселдерни арткан.

Чайгы септелге ажылдарының неллинде, чылыг четкизиниң быжыын наар гидравликтиг шенелделерни рудуп тургаш, дыка хөй четпестерни

илереди, оларны үезинде септээш, септелге ажылдарының графигин мур-наан. Кызылдың микрорайоннарын чылыг-биле хандырган чартык чүс хире төп чылыг пунктуларында улуг септелге ажылдарын база чоруткан.

Кыска чай дургузунда одалга сезонунга белеткелдин чарылбас кезээ — кол болгаш дузалал станция дериг-херекселдерин чаартыры болур. Кызыл ЧЭТ-тин специалистери дөрт турбогенераторга база алды котел агрегаттарының бежинге планннг септелгени кылган. Сентябрьның баштайгы он хонуунда алдыгы котелду септелгелээш, одалга сезонунуң бүдүүзүндө ону ажыглалче кириер планннг.

Кыш удур станцияның дериг-херекселдерин септээри тускай график-биле чоруп турар. Изиг суг хандырылганын

өжүрүп болбас участоктарына одалга сезонунга белеткелдин улуг ажылдарын чоруткан. Бедик температуралыг байдалда, бүдүн чыл дургузунда базышкын адаанда турар дериг-херекселдер улуг чүк-биле ажылдарына белең.

Сибирьнин кол энергетиктери Кызылда ЧЭТ-тин оран-савазынга болгаш ында дериг-херекселдерге планннг септелгени база кылган. Септелге организациязының специалистери ЧЭТ-тин 120 метр ыш үнер хоопайының агаар аңгылаар демир өзээн селип-септээн соонда, котел цегинге база изиг суг хандырылганын тургускан черге бир ай чартык үе дургузунда септелге ажылдарына ажылдаан. Ам ол ыш үнер хоопайга капитал септелге кылбайн, үр үеде ажыглап болур апарган.

Бистиң корр.

Редакторнун колонказы

«БИС ИЙИНИҢ МУҢГАРААН АЖЫЫВЫС ЧОК...»

2007 чылдың билдингир бо-луушкуннарының соон дарый ап-рель 5-те мени бо олуруп турарым «эрги, чаа» албан-дужаалдан «чо-руурунче» негелделии-биле ыйы-дып эгелээн чүве. Чүү-даа чүве эгелиг болгаш төнчүлүг боор чүве ыйнаан харын. «Эззиниң туразы, Европаның культуразы» дээш, олут-сандайдан-даа халбактанмаан мен. Канчаарга-даа, солун мээң хууда өнчүм эвес-ле болгай. Үстүнде ажыл берикчизи бар-дыр, а мен дээрге чүгле хөлезиленикчи амытан ыш-кажыл мен.

Оон бээр ам 11 чыл ажа берген. «Октаан даш чаңгыс черге ийи удаа дүшпес» деп бодап чордум. Көңүс көк меге-дир оң, дүжер, дүжер боорда бир янзы дүжер чүве-дир. «Доктаамал чаар-тылга, солчулга» деп уткалыг «ротация» деп сөстүң хараазында бе азы ачызында бе, база катап мында, «Шынның» редак-циясында, дүштүм. Бети дизе, меңээ «ротация чорудуп тур бис» деп, ямыга тайылбырлааннар-ла болгай. Эрги ажыл-дап турган албан-дужаалымга ажыл-ижиң багай дээн эрбенниг сөстөр-даа дыңнаваан мен. Планннг онаалдалар, боттун орулгаларының чыылдазын док-таамал күүседип келдивис, чеди чыл эрткенде, тодаргайлаарга, бо чылдың июль айда, эрги-даа, чаа-даа өрелерден долузу-биле хосталып, арыглып алган бис. Киж бодаарга, дээрде элеш дээр булут-даа чок болган ышкаш...

Амгы албан-дужаалда ажылдаа-ла таптыг-ла ийи неделя ажып тур мен. Бир эки таныырым киж «Кажан номчукчулар-биле мендилежи-экилежир сен, эргиде редактор Александр Сан-оолович Шоюн чоокта чаагы үндүрүлгедө байырлажып каапты» дээр болду. Чөп-даа чадава. «Тываның аныяктарындан-даа», а оон соонда «Шындан»-даа үнүп-кирип тур-гаш, менди солчул база байырлажып тур-ганым уттундурбаан бооп-тур. Ол дээш дарга-бошкаларга шыңгы-ла чеме-дип турдум ийин. Демги таныжымның ону утпайн, сактып чорууру кайгамчык. Ынчангаш, бети дизе «Редакторнун колонказы» деп доктаамал рубриканы ажыглап алгаш, силер-биле номчукчу, орай-даа бол, амыр-мендим солчул, ажык чугаалажылгаже чалап тур мен.

Он бир чыл киж назынында эвээш эвес хуусаа-дыр. Амыдыралга уушта-дыр мага хандыр ууштадып каапкан кижге, меңээ, таныш болгу дег ажыл-иш баштайгы дээрзинде билдинместиг деңнежилгелиг бодалга ышкаш болду, ону чажырып канчаар, ам-даа аай-бажын тыппайн олур мен. Ол үелер дургузунда дыка-ла хөй суг агып, янзы-бүрү чүүлдер ескерилген болду.

Биез шагда республиканың кол сол-луннары — «Шын» биле «Тувинская правданың» тургузукчузу Тыва Рес-публиканың Чазаа турган, а ам тодаргай ямыга хамааржыр, чагыртыр апарган. Организас-эрге-хоойлу байдалын алыр чүве болза, күрүнениң автономнуг албан чери «Шын» солуннун редакциязы» дээр. Дону ады ол.

(Уланчызы 2-ги арында). ➡

Хүннүң медээлери

ТӨЛЕВИЛЕЛ КҮҮСЕЛДЕДЕ

Күрүнениң болгаш муниципалитеттерниң эмнелге албан-эрлерин дүрген харылзаалыг интернет четкизинге кожар ду-ийинда РФ-тин Президентизиниң айыткалы күүседир тала-и-биле төлевилелди республикада «Тывахарылзааинформ»-ниң коллективи шалыпкын боттандырып турар. Харылзаа-лар моон мурнунда Тываның барыын кожуннарында тудуг-ажылдарын дооскаш, улаштыр Улуг-Хемниң Хайыракан, Торга-ыг, Арыг-Үзүү, Таңды кожуннуң Чал-Кежиг, Хову-Аксы, Кызыл-жуннуң Элегес-Аксы суурларда эмнелге албан черлерин дүрген харылзаалыг интернет харылзаазына кожуп, бо чоокку үнерде Таңдының Балгазын биле Каа-Хем кожуннуң Кур-Чер-гурларже интернет шугумун тудуп доосканнар.

Олар удавас Хандагайты — Саглы — Мугур-Аксы аразының арын болгаш узун хемчээлдиг волокно-оптиктиг дүрген харыл-заалыг интернет шугумун тудуп эгелээрлер.

КОЛЛЕКЦИЯЛАР ДЕЛГЕЛГЕЗИ

Тыва Арат Республика үезиниң акша-көпеез, үнелиг саа-...

нерлеринге үнелиг тывыш. Тываның национал музейи тыва коллекция чыкчыларын сентябрь 14-15 хүннеринде музейге болур делгелгеге киржиринче чалап турар.

Чижээлээрге, фарфордан кылган статуэткалар чыкчызы Елена Слепнева бодунуң коллекциязындан 36 санныг стату-эткаларны ам болур делгелгеге кириштирери-биле дужааган.

АГААР-БИЛЕ АРГЫЖЫЛГАГА

Россияның «Аэрофлот» авиакомпаниязы совет үеден бээр көстүп көрбээн улуг чагыгны кылган. Чурттуң агаар-би-ле пассажирлер аргыштырылганын экижидер сорулга-биле «Сухой Суперджет-100» (SSJ-100) самолётту бүдүрүп турар Новосибирскиниң авиазаводунга 100 ындыг ужар-хементи бүдүрүп кылып бээри-биле чагыгны кириген.

Ийи таланың ат салган дугуржулганын ёзугаар «Аэро-флот» авиакомпания 2019 чылдан 2026 чылга чедир чаа самолеттарның шуптузун алыр ужурлуг. Авиа бүдүрүлгө моон мурнунда чурт иштинге пассажирлер аргыштырылганынга ажыглаары-биле Иркутскиниң авиазаводунга 50 «МС-21» самолеттун чагыгын кылган турган.

«БИС ИЙИНИҢ МУҢГАРААН АЖЫЫВЫС ЧОК...»

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Эрги үелерни баактап канчаар, экинден элевейн, эки чурттап чордувус, амгы үени алалап канчаар, аайлажып, чогуу бээр ыйнаан. Бергелер турзажок дээрим ол. А бергелерниң барын чажырып канчаар. Бети дize, журналист кадрлар-биле байдал. Бо хоочураан айтырыгны та чеже аңдара-дүндере тудуп келген чүве, чаңгыс туружундан шимчевестезин айтырыгла болгай. Шериг-оол дарганың үезинде ТКУ-нуң филология факультетинге журналистиканың бичежек салбырын ажыдарының айтырыын-даа чугаалажып турган. Бир-ле чылдагаан турганна боор, ол бүгү чугаа болуп артып калган. Кандыг-чүү-даа болза, тыва дыл болгаш чогаал мергежилдинде өөренип чоруур студентилерниң аразындан хайдынарының оралдажышкыннарын чидирбээн бис. Чайгы дыштанылгаларның үезинде идегелди оттуруп болгу дег ийи-чаңгыс студентиниң чайгы практикасын шөлээлээн улус орнунга «Шынга» ыявыла эрттирери чаңчылчаан турду. Ийи, үш чыл улаштыр практика-практикалап, чүвениң хыын тыва берген, арга-дуржулга кире берген, «Шынның» шыңгы шылгалдазын эрткен студентилер ала-чайгаар-ла солундан хоорлуп чоруй баар чораан. Чылдагааны — шалың төлевиринде. Амгы үеде корреспондент кижиниң ап олурар шалыңы кээргенчиг чүве-дир ийин, чугаалаары безин ыянчыг. Муңгак киж болза, ыглап болур. Ыглажып-даа чорлар-ла ыйнаан, ыңдыг шалың ап олурарлар аан. Оозун меңээ кайын ыттаарлар ийик. Мээң-биле бир шагда солунга кады ажылдап чораан ажылдакчы уругга таварышкаш (саарлыкчылай берген чораан), «журналистикаже эгир күзелиң бар бе» деп айтырарымга, «чок, шалыңы аргажок чорбадыве, мээң чаңгыс хүнде ажылдап ап турар орулгам безин оон улуг ийин» дээр болган. Маңаа чүнү немээр боор. Бир шагда журналистика адырынга ажылдап чораан, холу эдиге берген оолдар, уругларны көөрге, байшыраак албан черлериниң парлалга секретарлары ийикпе азы парлалга албанында ажылдай берген боор. Чылдагааны — күш-ажыл төлевиринде болбайн аан. Бир эвес байдал шак-ла ояр турар чүве болза, тыва дылда журналистиканың оруу одурук.

Дараазында чидиг айтырыг — материал-техниктиг хандырылга айтыры. «Шын» солуну үр чылдарда удуртуп чораан В.С. Шаравии, оон соонда келген В.Ф. Чадамба даргалар (кайызы-даа бистиң аравыста чок) «чон аразынче кирер, чоннуң амыдыралын хол тудуп билбейн чыткаш, кандыг ыңдыг материал бижиир чүвөл» деп, ажылдакчыларны доктаамал көдээ черлерже сургакчыладыр турган. Кышкы үеде сургакчылаан ажылдакчыга шай-соовас, негей тон, чылыг кидис идиктер безин көрдүнген турду. Ынчаарга солунуң географиязы делгемчиир, утка-шынары экижиир чүве. Бир үндүрүлгедө безин ийи-үш кожууннары чырыдып турган болза, а ам дээрже чүгүлө өдөк долганырынга өй апарган. Кызылды дээрим ол. Чылдагааны — машина-техниканың, сургакчылаарынга көрдүнген

саң-хөөнүң чогу. Шагда-ла садып каанывыс «таблетка» УАЗик-даа, чазак дугаарлыг «Волга»-даа гаража өртеде турлар. Чоокта чаа оларны садарының дугайында чөпшээрелди тургузукчу яамыдан мүн-не алдым ышкаш. Оон кирген эвээш-биче хөрөңги кайы хире болур чүве ийик. Эксперт үнелээшкини чорутканда билдинер хире. Чүүден чүү болу бээрин амыдырал көргүзе бээр ыйнаан. Канчаарга-даа амыдырал үстүр эвес, амыдырал уламчылаар-ла болгай.

Компьютер дериг-херекселвис-биле байдалывыс база нарын. Шагда-ла садып каанывыс компьютерлер курлавырларын ажыр ажылдап каапкан, ам-даа сөөлгү тынышта ажылдап турлар. Бода малдың деңгелинге деңней алыр чүве болза, үттүг-чарны өттүр көстүп турар чүвөлөр-дир ийин але. Бистиң көрүжүвүс-биле алырга, бергелерниң кол-колу мындыг ийин. Янзы-бүрү организацияларда өрелер бажын ажыр, ону чарбыттыганды-даа ажыы чүү боор. Чарбыттынар-даа чаг кезип бээр эвес. Үүрмек-саармак проблемалар-ла хей. Ону хөйүнү мурнунга чада салган ажыы чок боор. Кол-ла чүве ундарап болбас. Киж мойнунга өре кайыын-на чыдый бээр чүве деп. Аргастанып чорааш, адырлып-ла аар бис ыйнаан, оон-даа артык чүүлдерни көрүп чораан болгай бис. Канчаарга-даа чазак-чагырга, төрөөн яамы кайын-на хол чадаң олурар чүве деп, дузалажы бээр дээн бодал-биле даартагы хүнче ынаныштыг көрүштүг бис. Боттун күжүңгө ооргаланып чорааш, Болчатының бора иртиниң үстүг быдаазын иже-даа бээр чадавас бис.

Удавас келир чылдың чагыдылга кампаниязы эгелээр. Кожуун болгаш сумулар, албан-организациялар аразынга чарышты эгелээр бодалдыг бис, мурнакчы черлерни ээлзэннерни шаңнал-мактал манап турар. Бир шагда чер-черлерге корреспондентилер четкизин тургускан, оларны уштап-баштаар кижилерни томуйлаан турган. Оларның база арат-чоннуң чагыдылга кампаниязынга кирип келген үлүг-хуузу үнелеп четтинмес боор чораан, бо удаада база олар адын сыкпастар боор. 90 чылдарның эгезинде 30 ажыг муң тиражтыг турган солунувус бөгүн чүгүлө 3,5 муңда келди. Тыва дылда кара чаңгыс төп солунувусту диргизип, ону кадагалап арттырып ап көрээлиңер. Интернет, социал четкилер чеже-даа холгаарлап турза, типография будуунуң чыды хевээр солунну номчуурга кайы-биле таптыг, тааланчыг ийик. Чай-хос аразында номчуур дээш солунун идииниң хончузунда суп алган азы хойкежи додарлыг тонунда хойлап алган чоруур хойжулар, малчынар ону менден артык билерлер.

«Шын» биле мээң харылзаамның дугайында кыска чүүлүмү сурагыг чогаалчы Чингиз Айтматовтун «Даглар болгаш ховулар тоожулары» деп номунда «Теве-Караа» деп бичежек тоожунуң маадыры, чер чардырып турар тракторларга суг сөөртүп чедирип турган Кемельдин ажылчын аадынга чугаазы-биле төндүрөйн.

— Че, Бора, шимчен! Далажы-выт! Бис ийиниң муңгараан ажыывыс чок: ажыл-иш манай бээр болгай...

Саң-хөө ажылдакчыларының республика конференциязы

Сентябрь 7-де, Кызылдың С.Пюрбю аттыг Улусчу чогаадылга бажыңыга, Россияның Саң-хөө ажылдакчызының хүнүңгө тураскааткан «Күрүне акша-хөрөңгизин башкаарының чаа аргалары» деп республика конференциязы болуп эрткен.

Оон ажылынга Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол, ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентизиниң) даргазы Каң-оол Даваа, республика чазаның кежигүннери, ТР-ниң Бюджет-хайгаарал албанының, Федералдыг Казна албанының ТР-де эргелелиниң, ТР-ниң Саналга палатазының, Федералдыг Үндүрүг албанының ТР-де эргелелиниң, Россия банкыларының Тыва-да салбырларының, муниципалитеттерде саң-хөө эргелелдериниң тускай мергежилдиглери киришкен.

Республиканың саң-хөө шугумунда 2 муң ажыг киж ажылдап турар. Оларның ажыл-чорудулгазы хей тала-лыг. Республиканың бурунгаар турум сайзыралы, социал болгаш өске-даа төлөвилелдерниң чедишкени ажыл-чорудулганы чедимчелиг башкарганындан, эң-не нарын айтырылганын шын болгаш чиге шийтпирлээрден дыка хамааржыр. Кижилерниң чаагай, чедимчелиг чуртталгазы дээш саң-хөөнү шын хуваап, ажылдың шынарын оон-даа экижидип, күрүне акшазын канчаар шын башкаар дугайында айтырылганы конференция үезинде сайгарып чугаалашкан.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Тываның Чазаның мурнундан Россияның Саң-хөө ажылдакчызының хүнү-биле күрүнениң саң-хөө политиказын чорудуп турар республиканың аңгы-аңгы адырларында ажылдакчыларга байыр чедирип,

ЧАА АРГАЛАР-БИЛЕ БАШКАРАР

Аннал Дини финансистика Россия

Ш. Кара-оол, А. Таспанчик

кадыкшылды, ажыл-ижинге чедишкенин күзээр.

«Республиканың саң-хөө ажылдакчылары регионнуң социал-экономиктиг хөгжүлдөзү дээш улуг харысалгалыг. Ниитилеп тургузуунда турум болгаш тускай угланышкынның хөгжүлдени экономиканың бо адыры магадылап турар. Бистиң саң-хөөжүлөвис ол талазы-биле, эр хейлер, инвестицияларны хаара тудуп, бизнести бурунгаарладырынга эрге-чагырга-биле кады үре-түңнелдиг ажылдаан.

Саң-хөө ажылдакчызы киж дээрже, акшаны санап, ону канчаар мөөңөп, шын чарырын бил-лир болгаш ону айтып турар киж болур. Ынчангаш чонувустун чедимчелиг чуртталгазы, чер-чуртувустун бурунгаар сайзыралы дээш, тускай билиг-мергежил-диг, шынчы кижилерни ажылга хаара тудуп алыры кол. Ийиде, акша-хөрөңгини мөөңөп чыыры — күрүне политиказының эң кол угланышкыны. Акша-хөрөңгини төтөглевейн, акшаландырыш-

кынны шын ажылгаарын бода-нып, ажыл-чорудулгавыс аайы-биле чаңгыс команда, коллегалар бооп, билчилгелиг ажылдаар болзувусса, ынчан чедишкенин албан кээр» — деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан.

Хей чылдарда ак сеткилдиг болгаш үре-түңнелдиг күш-ажылы дээш «Восток» КХН-ниң кол бухгалтери Наталья Григорьевна Дьякова, Кызыл кожуун чагыргазының саң-хөө эргелелиниң кол специалисти Наталья Маспун-ооловна Монгуш, Чеди-Хөл кожуун чагыргазының саң-хөө эргелелиниң начальниги Оюмаа Кызыл-ооловна Сотпа, «Россияның Ажаалга банкызы» ААН-ниң Кызылда салбырының эргелекчизиниң оралакчызы Алина Марталайевна Таспанчик Тываның Баштыңының Өөрүп четтиришкн бижиинге төлептиг болганнар. Ол ыш-каш Каа-Хем кожуундан күш-ажылдың хоочуну Валентина Боровиковага ТР-ниң Баштыңының Хүндүлел бижиин тывыскан.

• Бюджет күүселдези

ТҮҢНЭЛДЕРНИ САЙГАРГАН

ТР-ниң Саң-хөө яамызы чыл планының орулгалар кезээн 13 млрд. 485 млн. рубльге, азы 48,4 хуу күүсеткенин дыңнаткан. 3 млрд. 174,1 млн. рубль түңгө үндүрүлгелер болгаш үндүрүлгелерге хамаарышпас орулгалар кирип, планын 2 хуу ажырган. 2017 чылдың бирги чартыынга деңнээрже, бюджеттиң орулгалары 5 хуу азы 145 млн. рубльге өскөн.

Чоннуң орулгазындан үндүрүлгелер чыылдазының көвүдээни-биле өзүлдө хандырттыг. Алды ай дургузунда чоннуң орулгазындан үндүрүлгелер чыылдазы 142,5 млн. рубльге көвүдээн (+9 хуу). База ол ышкаш организацияларның эт-хөрөңгизинден үндүрүлгелер чыылдазы ниитизи-биле 65 млн. рубльге өскөн (+31 хуу). Каттышкан бюджетте үндүрүлгелер онаалдазының бөдүүнчүткен системазындан орулганың үлүү — 18,2 млн. рубльге (+18 хуу) улгаткан.

Республика бюджетинче 2,3 млрд. рубль түңгө, азы чыл онаалдазында 2 хуу хей үндүрүлгелер болгаш үндүрүлгелерге хамаарышпас орулгалар кирген.

Эрткен чылдың ол-ла үезинге деңнээрже, Тываның бодунуң орулгалары 3 хуу азы 71 млн. рубльге көвүдээн. Казнага орулгаларның чартыындан хөйүн чоннуң алган орулгазындан үндүрүлгелер чыылдазындан кирген. Ол 1,17 млрд. рубльге дең. Бюджет ажылдакчыларының шалың төлевирин индексастааны-биле, казнага орулгалар үндүрүлгүн талазы-биле план 1 хуу өзүлдиг болган.

Нефть продуктуларынга акцизтер орулгазындан, УСН, ажыктыг казымал байлактар тывыжындан үндүрүлгелер орулгаларындан бирги чартык чылда республика бюджетиниң орулгалары өскөн. Тываның бюджетинче ниитизи-биле 470 млн. ажыг рубль кирген.

Эрткен чылдың ол-ла үезинге деңнээрже, федералдыг бюджеттен дуза 20,7 хуу көвүдөп, 2018 чылдың июнь 31-ге чедир 10 млрд. 310,9 млн. рубль болган. Республика 37 аңгы программаларга киржип, 2,3 млрд. ажыг рубль түңгө федералдыг субсидияларны хаара туткан. 5 рубль дээш республика бюджетинден 1 рубльди удур немей акшаландырган.

Бирги чартык чылда, каттышкан бюджеттиң чарыгдалдар кезээн 13 млрд. 193,4 млн. рубльге, азы 45 хуу күүседип, эрткен чылдың ол үезинге деңнээрже, 108 хуу өзүлдиг болган. Социал чарыгдалдар оон кол үлүүн ээлээн (78,1 хуу), бирги ээлчегде өөредилгеже 5,44 млрд. рубльди, азы 52,8 хууну үндүргөн.

2017 чылга деңнээрже республикада ортумак шалың 5,4 хуу улгадып, 29500 рубль болган. Өөредилге адырында ортумак шалың төлевири 24 хуу өскөн — 2017 чылда 23302 рубль турганындан, 2018 чылда 28903 рубль четкен. РФ-тин Президентизиниң май чарлыктарында айыттыг бюджет адырында ажылдакчыларның шупту 11 категориязының шалыңы өстүргөн.

Тываның күрүне өрезиниң хемчээли — 2 млрд. 724,4 млн. рубль. Ону хандыраарының чарыгдалы 14,1 млн. рубль азы планның 31,4 хуузу болган. Муниципалитеттерниң өрөзи — 402 млн. рубль, азы 2017 чылдың ол-ла үезинге деңнээрже 59 хуу эвээш.

ТР-ниң Чазаның парлалга албаны

Элегес сумузунда

АМЫДЫРАЛДА БОТТАНДЫРЫП ТУРАР

республиканың девискээринде Тываның баштыңының эгелээшкини-биле социал байдалы нарын болгаш хей ажит-төлдүг өг-бүлелерге амыдырал-чуртталгазынга демек-дуза болзун дээш, төлөвилелдерни ажилдап, чарлаанынга өөрүвес арга чок. Элегес сумузу база-ла өскелерден чыда калбайн, ук төлөвилелдерге киржип турар.

Элегес сумузунда губернатор төлөвилелдерин херек кырында амыдыралда кайы хире боттандырып турарын сумунуң чагырыкчызы Маргарита Оюн-биле чугаалаштым.

«Аныяк өг-бүлөгө – кыш-таг» губернатор төлөвилелиниң 2016 чылда киржикчилери Кекиктиг, Айлаң Монгуштарның аныяк өг-бүлөзи бо чылгы киржикчилер Вячеслав, Сайзана Кызыл-оолдарга төрүүр 200 койну дамчыткан.

Монгуштарның өг-бүлөзи Сай-Булуң деп черде кыштаанда малының санын өстүрер дээш ызымаккай ажилдап турар. Игуруу Алтана чаа өөредилгесинде Ийи-Тал суурда ажит-ынган чырык-чылыг школа-интернаттың 3-кү класзының еренкичизи. Хеймери Салим пегесте «Теремок» уруглар адында.

Вячеслав, Сайзана Кызыл-оолдар Тал деп черде кажаа-

хораазын тудуп алган. Чурттаар бажыңының серизин чедир кылыры арткан. Аныяк малчыннар 3 уруглуг.

2017 чылдың киржикчилери Херел, Саглай Иргиттерниң кыштаа Сарыг-Барлык деп черде. Олар 2 ажит-төлдүг. «Кыш-тагжылар» электри хандырылганын бээр генераторну боттарының күжү-биле садып алган. Боттарының ажилгалына херек болгаш малының сугадынга ырак эвесе агып чыдар кара сугну ажилдап турар.

Амгы үеде малчыннарның хей кезии мал чеминиң белеткелинде. Кышты хур ажары-биле малының чылгаар дузун садып, суген, сулазын четчир кылдыр белеткеп алыр.

Аныяк өг-бүлелер төлөвилелдерге киржир бетинде, баштайгы бергедээшкннерге таварышкаш, холдарын сула салбайн, кызымаккай ажилдазын дээш, суму чагыргазы, хоочун малчыннар боттук дузаны көргүзүп, оларның хей-адын көдүрүп, ажыктыг арга-сүмелерин берип турар.

Социал угланышкынның төлөвилелдерге хамаарыштыр тайылбырны социал ажилдакчы Надежда Монгуш берди.

«Инек – чемгерикчи малым» деп төлөвилелде сумуда 7 хей ажит-төлдүг өг-бүлө (Чодураа биле Рустам Монгуштар, Елена биле Игорь Тюлюштер, Айна биле Айдыс Тюлюштер, Сайсуу

Оюн биле Чимит Тюлюш, Дина биле Лев Чулдумнар, Карина Монгуш биле Виктор Оюн, Чодураа биле Виктор Оюннар) киржип турар. Олар инек тудар кажаа-хораазын тудуп алганнар.

Малының чылгаар дузун садып, сугенин белеткеп, кургаг өдзүн сөөртүп, кажаазын чылыглаан. Ниитизи-биле өг-бүлө бүрүзү 8-10 тонна суген, 3-5 кил дусту садып ап турар. 2016 чылдан тура хей ажит-төлдүг өг-бүлелерниң малының бажыңы саны 19 чедир өскөн. Бо чылын 2 өг-бүлө бызаалыг инекти алган.

Бызаалыг инектиг өг-бүлө сүттүг, өрмелиг, саржагыг, быштактыг болур болгай. Бо дээрже оларга дыка улуг деткимче дээрзи билдингир.

Бо хүнде Элегес сумузунда «Социал хөмүр» төлөвилелиниң ачызында тус черниң 6 өг-бүлөзине хөмүрнү дүжүрген. «Социал картофель» төлөвилел-биле 18 өг-бүлө картофель, ногаа үрезиннерин тус-тузунда алган. Олар удавас элбек дүжүдүн ажаап кириптер. Өг-бүлелер үлөп берген 25 кил картофель үрезининге немей 2 шоодайны садып ап, күзүн 15-20 шоодай чедир дүжүттү ажаап ап, дараазында чылын тарыыр үрезиннерин база аңгылап турар.

Сумунуң социал ажилдакчысы Надежда Монгуш төлө-

Сайсуу Оюн.

вилелдерниң киржикчилериниң бажыңнарынга удаа-дараа чедип, шыңгы хыналдага алган.

ИНТЕРНЕТТИ ЭМНЕЛГЕЛЕРЖЕ

«Эмнелге албан черлерин интернетче кожары» программаны Элегес сумузунда боттандырып эгелээн. Эмчи амбулаториязының чанында «Связь строй комплекс» КХН-ниң ажилдакчылары волокно-оптиктиг харылзаа шугумун кожары-биле оңгарларны казып, кидин түлүк ажилдап турар. Чоокку үеде эмчи амбулаториязындан аңгыда республиканың наркология диспансериниң реабилитация салбырынга болгаш суму чагыргазынга интернет четкизиниң харылзаазы экижип, дүрген апаар.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Чараш белек

ТООЛ ОРАНЫ

Кызылдың Интернациональная кудумчузунда 14, 16 дугаарлыг бажыңнарның девискээринде езулуг тоол ораны көстүп келген. Ол чоок девискээрниң чурт-такчыларының чарашынып көөр, чыгыр чери ол апарган.

Тываның Үндезин культу-ра төвүнүң чурукчу-дизайнери Аяна Куулар бажыңнар аразында гаражтарның даштыкы ханаларына тыва тоолдарның үзүндүлерин, маадырларын чуруп каастаан. Моон мурнунда куу, көрүш чок турган гаражтар, ам тоол ораны дег апарган.

Аңаа чеде бергеш тыва улустуң тоолунда хуулгаазын Алдын-кушкаштың чалгынынын херипкен ужуп турарын, ак-көк дээрлиг ногаан шөлде «Үш чүүл эртеминг оол» деп тоолдун маадырының айттыг шаап турарын, «Теве канчап чараш эвес апарганы?» деп тоолда адыр мыйыстарлыг, сырый кудуруктук чараш тевени көрүп болур. Ол ышкаш «Алдан ала чылгылыг Алаадай-Мерген» деп тоолдун кол маадыры Алаадай-Мерген айттыг хоюн кадарып турарын, балыкчы Багай-оолдун Алдын даңгыныны тып алганын ында чураан. «Чеди иелиг Чес-Мыйыс» деп чоргаар тениң кадыр хаялар бажында саадап турары ырактан-на көскү.

Бо бүгүнүң мурнунда оран-саваның им демдээ болур тыва чоннуң чаңчылчаан аът баглаажын тургусканы онзагай.

Алдынай СОЯН.

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ ДЕВИСКЭЭР СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ШИИТПИРИ

Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының бешки

чыыжының депутаттар соңгулдаларының ниити

түннелдерин доктаадырының дугайында

2018 чылдың сентябрь 11 № 56/397-4 Кызыл хоорай

«Тыва Республикада тус чер бот-ашкарылганың соңгулдалыг албан-уужалдыг кижизин, муниципалдыг ургузугнуң төлээлекчи органының депутаттарын соңгуурунун дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 3, 54, 55 чүүлдеринге дүүштүр, Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының чаңгыс аай соңгулда округунуң талазы-биле соңгулдаларының түннелдериниң дугайында болгаш соңгулда каттыжышкыннарының аразында депутаттар мандаттарының уваалдазының дугайында протоколунга аңаа ол ышкаш Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының бешки чыыжының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле округтарның соңгулда комиссияларының №1 протоколдарында Үндезилеп, Кызыл хоорайның девискээр

соңгулда комиссиязының шиитпирлээни болза:

1. Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының бешки чыыжының депутаттарының чаңгыс аай соңгулда округунуң талазы-биле база 13 чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарының талазы-биле соңгулдаларын эрткен болгаш күштүг деп санаар.

2. Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының бешки чыыжында 26 депутат: 13-ү чаңгыс аай соңгулда округунуң талазы-биле база 13-ү чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарының талазы-биле соңгуткан деп доктаадыр (соңгутканнарның даңзызын кошкан).

3. Бо шиитпирни парлаар (хей-ниитиге дыңнадыр).

Даргазы Э.Х. ОРУСПАЙ.
Секретары Ш.А. ЧЫМБА.

2018 чылдың сентябрь 11-де Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының № 56/397-4 шиитпириниң капсырылгасы

Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының бешки чыыжының депутаттарының чаңгыс аай соңгулда округунуң талазы-биле соңгулдаларының түннелдериниң дугайында НИИТИ МЕДЭЭЛЕР

Соңгулда каттыжышкынның дугаары	Кандидаттарның даңзызын бүрүткеткен соңгулда каттыжышкыннарының ады	Сан-биле	Бадылаашкын-га киришкен соңгукчуларның ниити санының хуузу
1.	ЧӨПТҮГ РОССИЯ политиктиг партияның тус чер салбыры	1790	5,26
2.	РЛДП политиктиг партияның Тывада регионалдыг салбыры	1862	5,47
3.	«ЧАҢГЫС ДЕМНИГ РОССИЯ» партияның Кызыл хоорайда тус чер салбыры	26870	78,96
4.	РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ КОМУНИСТИГ ПАРТИЯЗЫНЫҢ Тывада республика салбыры	2857	8,40

Бадылаашкыннарда 34028 соңгукчу киришкен, ол дээрже соңгукчулар даңзызында кирген соңгукчуларның 50,22 хуузу.

Депутаттар мандаттарының хуваалдазынга кириген соңгулда каттыжышкыннарының аттары, кандидаттарның даңзызы болгаш кандидаттарның даңзызындан кижилер бүрүзүгө онаажыр депутаттар мандаттарының саны:

Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының бешки чыыжының соңгуттурган депутаттарының ДАҢЗЫЗЫ
Чаңгыс аай соңгулда округунуң талазы-биле

ЧӨПТҮГ РОССИЯ политиктиг партияның тус чер салбыры

1. Яков Владимирович Федотов
РЛДП политиктиг партияның Тывада регионалдыг салбыры

1. Владимир Вольфович Жириновский
«ЧАҢГЫС ДЕМНИГ РОССИЯ» партияның Кызыл хоорайда тус чер салбыры

1. Вера Ховалыговна Анай-оол
2. Дмитрий Николаевич Крапивин
3. Мира Владимировна Дегтярева

Чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарының талазы-биле

№ 1 «Енисейский» чаңгыс мандаттыг соңгулда округу

Роман Сергеевич Поманисочкин
№ 2 «Школьный» чаңгыс мандаттыг соңгулда округу

Роман Телманович Тамоев
№ 3 «Магистральный» чаңгыс мандаттыг соңгулда округу

Владислав Товарищтайович Ховалыг
№ 4 «Молодежный» чаңгыс мандаттыг соңгулда округу

Аяс Леонидович Лопсан
№ 5 «Мугурский» чаңгыс мандаттыг соңгулда округу

Дина Ивановна Оюн
№ 6 «Медицинский» чаңгыс мандаттыг соңгулда округу

Айдын Николаевич Сарыглар
№ 7 «Центральный» чаңгыс мандаттыг соңгулда округу

ЧӨПТҮГ РОССИЯ политиктиг партияның тус чер салбыры – 1;

РЛДП политиктиг партияның Тывада регионалдыг салбыры – 1;

«ЧАҢГЫС ДЕМНИГ РОССИЯ» партияның Кызыл хоорайда тус чер салбыры – 10;

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ КОМУНИСТИГ ПАРТИЯЗЫНЫҢ Тывада республика салбыры – 1.

4. Наталья Анатольевна Масленникова

5. Шолбан Ховалыгович Хопуя

6. Ольга Матпаевна Хомушку

7. Буян Вячеславович Бурбучук

8. Виктор Николаевич Тунев

9. Айдын Мергенович Отчурчап

10. Херел Игоревич Кужугет
РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ КОМУНИСТИГ ПАРТИЯЗЫНЫҢ Тывада республика салбыры

1. Сергей Владимирович Огородников

Карим Байлак-оолович Сагаан-оол

№ 8 «Чулымский» чаңгыс мандаттыг соңгулда округу

Елена Герасимовна Берзина

№ 9 «Учебный» чаңгыс мандаттыг соңгулда округу

Станислав Александрович Оюн

№ 10 «Ровенский» чаңгыс мандаттыг соңгулда округу

Айдыс Александрович Саая

№ 11 «Автодорожный» чаңгыс мандаттыг соңгулда округу

Сылдыс Орлановна Хертек

№ 12 «Южный» чаңгыс мандаттыг соңгулда округу

Ирина Владимировна Казанцева

№ 13 «Правобережный» чаңгыс мандаттыг соңгулда округу

Валерия Томур-ооловна Кыргыз

Чеди чүзүн малымайны

Тускай арын

«Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» төлевилел боттанышкында

ЧЕДИ УГБАШКЫ

• Репортаж

Вера Очур-ооловна Ондар келген аалчылары-биле чайырап, паш-аяк кырында турза-даа, караа мал-маганда, бүгү-ле ажылынга үнө-кире четтигип турган.

Аалчыларны тыва чем аймаа: тараа-далганы, чиңге-тараа, өреме, шөйгөн быштак, улуг хөнекте сүттүг шай баштады салгаш, улаштыр чаа дөргөн хой ээди, согажа, деспи долу изиг-ханны стол кырында салган. Вера Очур-ооловна кады төрзөннериниң эң улуу болгаш ажил-агыйын башкарып, оларның-биле бисти таныштырды: Раиса Очур-ооловна Монгуш, Валентина, Алимма (документ езугаар Валерия), Зинаида, Чодураа, Мартнай Очур-ооловна Монгуш. Угбашкылар бөгүнге дээр ажы-төлдериниң аразында чурттап, оларга дузалап чоруунга өөрүп турарлар.

Үстүнде танышканывыс чеди угбашкының эң улуу, аныяк муңчу малчыннарның авазы Вера Очур-ооловна Ондар назы-хары улгатса-даа, ажилгыр, шимченгир, бичии-даа тура дүшпес, адак-бышкааның чиик-сергээ аажок.

Бурунгу өгбөлөриниң өдөк-хонажы кагдынмаан. Чылдың-на кара-суг бажы, оваа дагыыр чаңчылды угбашкылар сагып, ажы-төлдери-биле мында четкилеп келген. Төрөл харылзаазы быжыг, элтиг-демниг чурттап чорууру көскү. А кол чыгып келгени чылдагааны – аймакта аныяк муңчу малчыннарның көстүп келгени. Губернатор төлевилелинги киришкеш, аныяк малчыннар чаа кыштаг, оран-бажыңны тудуп алганы – ада-иезинге, төрөлдөргө бир-ле улуг байырлап, өөрүшкү болган.

МУҢЧУ МАЛЧЫННАРНЫҢ ЧАЙЛАА

Аныяк малчыннарның чайлаа тайга эдээ черде. Долгандыр кадыр даглар, арга чарыкта инек, хой, аът таваар оъттап чорда көөргө, чылар чылбас

көстүр. Оът-сиген эки үнгөн, кат, тоорук, аң-мең мында элбек. «Күдээм Алдыы-Ишкин чурт-тук, уруг-дарывыс мал ажилыңга бердинген, чаа кыштаг, бажың туттунган, кайызы-даа эрес-кежээ, шаңнал-макталга төлөтпиг болган» – деп, өгбүлениң ээзи хоочун малчын ада Меңниг-оол Баясанович Ондар аныяк муңчу малчын уруу, күдээзи-биле ам-на бисти таныштыра-дыр. «Уруувус Шуру Меңниг-ооловна, хеймер күдээм Вячеслав Васильевич Ондар-биле Ак-Хем деп черде кады чайлап, оларга карак-кулак болуп, чурттап чор бис. Силерниң ол келген оруунар – дээш, холу-биле айыткаш, Шелениң ол бир үнүп келген оруунда Ак-Хем турар, малга-даа таарымчалыг, аң-мең ораны чер-дир бо. Аңчы, малчын аймактың оран-чурту

төөгүдөн тура адын сыкпаан – деп, Меңниг-оол Баясанович чоргаарланып чугаалап олур.

Күдээзиниң күжүн көөр дээр болгай. Аьргадан ыяшты дилдирип, кажаа-хораа, бажың тудуп, долгандыр көөргө, бүгү чүүл эңме-сескелиг. Кышка шагда-ла белен, мал чемин курлавырлап алган. Одаар ыяш-даа, машина-техника четчир. Эр кижиниң бүгү-ле кылыр ажылын күдээ күүседип турар.

Меңниг-оол Баясанович чеден сес харлыг, даштыкы байдалындан көөргө, оранчок аныяк, ол хире бедик кадыр дагы чайлыг үнер. Ниити амыдыралды хандыр сайгарып, ажил-ишчи ужуражылга кылыр болза, ол чиге-дорт бодалын илередип шыдаар. Улуг назылыг ада чыгып келген ажы-төлүн бичии када сургап, улуг өгбөлөриниң

дугайында мынчаар төөгүп олурган:

– Мээң кырган-ачаларым угундан уйгурлар болур. Мен бодум Улуг-Арыг ишти Ак-Ой чурттуг мен. Төрзөн адам Баясан, ооң ада-иези Алдыы-Ишкин чурттуг. А төрзөн иемниң адазы Дагба Ондар, чонда ады Дарган-Хелиң, Үстүү-Ишкинге чурттап чораан. Чолдак-Дарган, Аскак-Дарган деп улусту бичиимде көргөн мен, узун кара ашактар чүве. Тыва Арат Республика турарда, Сүт-Хөл, Чаа-Хөл, Барыын кезээниң чер кызыгаарының хүлерден кылган таңмазын Дарган-Хелиң кылган. Ол таңманың ортузунда херээжен кижини Сиреңмаа сиил-бип шеверлээн. Хөлчок-даа ус-шевер кижилер чурттап чораан.

Уругларым иези Вера Очур-ооловна Ондар-биле кады чурттааш, үш оол, үш кыстыг болду-вус. Шолбан – даш-чонукчузу, ус-шевер ажилдыг, Шончалай (Ишкин суурда), Шеңне (Кызыл хоорайда), олар даараныр мергежилдиг, Шенчат орук тудуунда, Шуру муңчу малчын, Шораанның кады арай кошкак, ынчангаш олурар. Көдээге дыштаныр үе турбас, кыштың соогу, чайның изии дивес, малчын улустуң чымыжы улуг. Мен 1959 чылда хову-турлаг ажылынга тараа тарып, МТС-ке барык 29 чыл дургузунда трактор мунгаш, беш чыл инженер, хову бригаданың даргазынга ажилдап, Кызыл-Тайга, Ишкин ховузуңга 1 гадан 36 центнер тараа дүжүдүн ап турдувус. Буга суун эрте үндүрер, чылый бээр билек тарааны чажар. Алтайның ак таразын тарып турдувус, бажы карыш хире узун, чемижи кедергей улуг. Эрткен үе-биле бо

үени деңнеп, удуртур-баштаа черде даргаларның ажылы бодап келир-дир мен. Ам-да аныяк тараажыларга арга-сүмө бериксээр-дир мен.

Муңчу малчын уруум Шуру база күдээм Вячеслав Васильевич Ондар амгы үеде улуг өгбөлөриниң чер-чуртун улатудуп, ажилдап чоруурун ада-иези бистер өөрүп чор би. Көдээ ишчилерге сүмө: тарааны тарыыр, малды эки өстүрүр. Тыва Республиканың Чазааны Даргазы мал, чер ажил-агыйлыг республикага таарышты. «Инек – чөмгөрикчи малым» «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» төлевилелдерни ажилдады кол чүүл аныяктарны деткип турары өөрүнчүг-дүр. Амгы рын үезинде олутпай, чалгаа чорба арага-дарының бичии-даа херэ чок – деп, Меңниг-оол Баясанович чугаазыңга чугулапал деглеп олур. Меңниг-оол Баясанович, Вера Очур-ооловна Ондарлар – аныяк муңчу малчыннарның дагдыныкчылары олар сезен хар чоокшулап турарлар, ажы-төлүңге ам-даа байлаарга-дуржулгазын дамчыдып бараан болуп шыдаарлар.

Аныяк муңчу малчыннар Шуру Меңниг-ооловна, хеймер күдээзи Вячеслав Васильевич Ондар Ак-Хем деп черде ада-өгбөлөриниң бурун чуртун ээлеп, кырган ада-иези-биле бир демниг чурттап олурар, аас-кежиктиг аныяктар-дыр. Аймак аразыңга улуг назылыг улустуң бары – аныяк малчыннарга өөредиглиг, үлегерлиг болуп, ажы-төлүңге буян-кежик доктаар деп чүве ол-ла-дыр.

Лидия ИРГИТ

Авторнуң тырттырган чуруктары

2018 чылда «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» төлевилелдин үшкү чадазы эгелээн.

Бо чылын төлевилелдин киржикчилери болган аныяк малчыннарга төлевилелдин бирги киржикчилеринден мал-маганны дамчыдары онзагай болуушкуннарның бирээзи болганын Тываның Көдээ ажил-агый болгаш аъш-чем яамызы демдеглээн. Түннелинде губернатор төлевилелиниң бо чылгы 105 киржикчизинден дөрт өг-бүлө боттарының күзели-биле 20-20 баш инекти, артканнары өг-бүлө бүрүзү 200 баш төрүүр хойларны алган.

«Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» төлевилелдин негелдезин эзу-гаар, бо өг-бүлөлөр ийи чыл эрткенде, малының бажы эвээш дизе ийи катап көвүдөп, эгезинде хүлээп алганы дег ол хире мал бажын дараазында киржикчи-

ШУДУРГУ АЖЫЛ-ИШ — ТҮҢНЭЛДИГ

лерге дамчыдып бээр ужурулуг. Алыс ажилдың түннели кандыг болуру аныяк кижилерниң боттарындан хамааржыр. Салдыгган сорулганы күүседир дээш карак кызыл шудургу күш-ажыл негеттинер. Шуут күүсеттинмей баар хире нарын берге чүүл чогуу амыдырал көргүскөн. Ийи чыл бурунгаар мал хүлээп алган «кыштагжыларның» бирги чалгы даалгазын ажыр күүседип, негелде эзугаар 200 хойну бо чылгы аныяк малчыннарга дамчыдып берипсе-даа, дыка хөй коданнарда 200 баштан хөй мал артып калган. Бо чылын ол хойлардан камгалап алган хураганнары оларның хуу малы болу бээр. Кызымак ажилдың түннелинде хуу малдыг апаары төлевилелдин алыс утказы ол.

Чылыг хүннер эртип, күс дүшкен. Кыштаглаашкыңа белеткел ажилдарын шапкынчы-дып, төлевилелдин чаа киржикчилеринге кышкы турлаглар тударын дүргедидирин Көдээ ажил-агый яамызынга болгаш кожуун чагыргаларыңга Тываның Баштыңы дааскан. Малчын өг-бүлөлөргө чурттаар бажыңнары, мал-маган кажааларын болгаш серилерни дүргөн тудар. Тудуг материалдарын тускай программа-биле халас бээр. Аныяк малчыннарның чаңгыс чер-чурттугларындан волонтерларны кыштаглар тудуунча хаара тудар. Шак ыңдыг улусчу тудуг аргазы-биле төлевилелдин 60 хире киржикчилеринге кышкы турлагларны туткан. Өске «кыштагжыларда»

тудуг ажилдары уламчылавышаан. Чоогунда суг чок черлерде малчын коданнарның суг хандырылга айтырыын онза кичээнге алыр. Чер адаандан суг үндүр казар айтырыгны шиитпирлээр. Амдызында 36 кыштагда кудукту өрүмнөп каскан.

«Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» төлевилелди үш чыл чартык үе дургузунда боттандыргаш, 2018 чылдың киржикчилери-биле кады чаа 313 арат ажил-агыйларны тургускан. Араттар-биле кады 700 ажыг кижиге ажилдап турар. Чурттаар оран-савалыг болгаш кышкы кажааларлыг 208 малчын турлагларны туткан, 105 кажааны кышка чедир тудуп доозар. Ниитизи-биле мурнунда ажилгал чок чыткан 28 муң гектар көдээ ажил-агый

черлерин ажилгалче киирген. «Кыштагжыларның» ажил-агыйларында малдың ниити баш саны 42 муң четкен.

Төлевилел чорудуу-биле малчыннарга социал хандырылганы база организастан. Бо чылдың дөрт айында, «Кадыкшыл оруу» губернатор төлевилели-биле 219 кижини шинчээн, ооң 122-зи – бичии уруглар. Кыштагжыларны өске социал программаларга база хаара туткан. Чайгы үеде малчыннарның 72 уругларының кадыын экижидип дыштандырган. Төлевилел киржикчилериниң 203 ажы-төлүн уруглар садтарында тургускан. 2018-2019 өөредилге чылында «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» төлевилелдин киржикчилериниң 50 уругларын Улуг-Хем кожуунуң Ийи-Тал суурда чаа школа-интернатта тургускан.

Бистиң корр-

100 чылдаанынга уткуштур

ТЫВА УРАН ЧҮҮЛДҮНҮ ЭРТИНЕЗИ

К.Н. Мунзук

Тываның төөгүзүнде онзагай изин арттырган, тыва уран чүүлдүн, культураның көскү ажилдакчыларының бирээзи, ыраажы, артист, шүлүкчү Кара-кыс Номзатовна Мунзук чораан болза, 60 чылдың сентябрь 15-те 100 харлаар турган.

1918 чылдың сентябрь 15-те Кижиг деп черге (амгы үеде Хөл кожуунда) хей ажилдакчы бөдүүн аңчы арат Номзатовна Оюнун өг-бүлезинге дүттүнген. Ол ийи-ле харлыг, Хеймер дунмазы Биче-оол 6 чыл чаш турда, авазы Натпит берген. Өг-бүлениң

түрөңгү амыдыралы эгелзэн. Кажан ол Бай-Хаактың эге школазынга өөренип эгелзэнде, школа аңаа езулуг-ла дываажан ораны-биле демей болган. Ол аңаа чүгле өөренип эвес, аштан-чепчир, эш-өөрү-биле ойнаар чери апарган.

Ол кызымак чаңы-биле школага чүгле эки демдектерге өөренип турган. Оң ырлаар салым-чаяннын школага-ла башкылары эскерип эгелзэн. Чаңгыс классчылары Монгал-бии, Лаптан-биле улустуң ырыларын кайгамчык күүседир турганнар.

1934 чылда Кара-кыс өөредилгезин уламчылаары-биле Кызыл хоорайже аъттаныпкан. Кызылдың каттышкан школазының педагогика курзунче кирип алза-даа, уран чүүл көрүлделеринге кирип, ырлаарын черле салбаан.

Сөөлүредир театр уран чүүлүнүң эге билгилерин өөренип эгелзэн. 1937 чылда Кызылдың

Кара-кыс, Максим Мунзуктар ийи кызы Светлана, Галина-биле.

чылдан тура Тываның хөгжүм-шии театрының артизи болгаш улустуң ырыларының күүседикчизи кылдыр ажилдап эгелзэн. 50 чылдар дургузунда тыва театрының сценазынга кол херээжен рольдарны ойнаан. Эң-не көскү рольдары: "Хайыраан ботта" Караның, "Дөңгүр-оолда" Сержинмааның, "Малиновкада куда" деп шииде Софьяның дээш өске-даа хей-хей шиилериниң маадырларының омур-хевирлерин күүсеткен. 1959 чылда "Ак-көк хемниң кижилери" деп кинону тырттыраарыга база киришкен.

Тыва улустуң ырыларын камныг, хынамчалыг чыып, күүседип чораан. 1956 чылда оң киржилгези-биле "Тыва улустуң ырылары" деп ном чырыкче үнген. 1973 чылда өөнүң ээзи Максим Мунзук-биле тыва улустуң ырыларының ийи чыындызын үндүрген.

Уран чүүлге салымныг кижигү талазы-биле дески чаяалгалыг боор деп чүүлү Кара-кыс Номзатовнаның хей талалыг талантызы бадыткап турар. Ол шүлүк база бижиир чораан. 1937 чылда "Аревз шыны" солунга оң "Аныяктар" деп шүлүү үнген, ол сөөлүнде В. Көк-оолдун аялгасынга сурагылыг ыры апарган. "Мээң ырыларым"

деп бирги шүлүктөр чыындызы 1968 чылда, ийиги "Куттул ырым" деп чыындызы 1989 чылда үнгүлзэн. Оң бижээн шүлүктеринге А. Чыргал-оолдун, А. Лаптаннның, В. Көк-оолдун, Р. Кенденбийдин база өске-даа тыва композиторларның аялгаларына 50 ажыг ыры чогааттыган.

К.Н. Мунзук Тыва Арат Республиканың Биче Хуралының депутатынга, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң ийиги чыыжының депутатынга соңгуткан.

Өөнүң ээзи Тыва театрының тургузукчузу, кино болгаш театр артизи, "Дерсу Узала" деп сурагылыг орус кинода Дерсунун ролун ойнаан, РСФСР-ниң улустуң артизи Максим Монгузук-биле Тываның онзагай, ат-алдарлыг өг-бүлезинге санаттырып, 60 чыл кады эпнайыралдыг амыдырап-чурттааннар.

Чогаадыкчы, уран талантылыг өг-бүлениң ажы-төлү шуптузу ырлаар, пианинога, тыва хөгжүм херекселдеринге ойнаар.

Улуг кызы Светлана Максимовна Мунзук тыва телевидениениң режиссерунга ажилдааш, амгы үеде "Дерсу Узала" фондузунун директору, Мерген Максимович Мун-

зук ужудукчу, ТР-ниң Дээди Советтин депутаттыга чаңгыс эвес удаа соңгуттурган.

Орлан Максимович Тыва электри четкизиниң автотранспорт цегиниң инженери.

Эрес Максимович театрың чурукчу-каастакчызы чораан.

Бичии кызы Галина Максимовна Мунзук Россияның алдарлыг артизи, РФ-тиң Федерация Чөвүлелиниң Тывадан кежигүнү, Щукин аттыг театр училищезиниң доозукчузу, Тыва национал хөгжүм-шии театрының артизи. 2011 чылдан РФ-тиң Федерация Чөвүлелиниң кежигүнү.

Мунзуктарның өг-бүлези — Тываның культуразы, уран чүүлү, төөгүзү. Тываның уран чүүлүнүң ховар эртинелери, РСФСР-ниң улустуң артистери Кара-кыс биле Максим Мунзуктар бүгү чуртталгасын уругларга болгаш уран чүүлге бараалгаткан. Ийи айлында-ла өскүс арткаш, түрөңгү чуртталганы көрүп өскен бичии Кара-кыс кызымак, чүткүлдүг аажы-чаңы база чогаадыкчы, уран салым-чаяаны-биле онзагай чараш, долу, төлөпиг амыдыралды чурттаар аас-кежиктиг болган.

Алдынай СОЯН
Белеткээн.

Аныяк Кара-кыс тыва улустуң ырыларының күүседикчизи.

улуг Тунгулак, сөөлүнде ча-чурттуң Улуг дайынынче и турачылап чорааш, 1944 чылда Украина тулчуушкунунга кезэн.

Ачазы Номзат оюннар уктуг ки чораан. Ол иези чок арткан, күсбичии кызын төрөлдеринге жизидип, доруктурар кылдыр ирпкен. Оон эгелзеш-ле бичии Кара-кыстың аалдар, өглер азынга тояанчылап, улчуур

өөредилге комбинаның театр салбырының бирги курсчузу Кара-кыска тергил эки өөредилгези база хей-ниити амыдыралыга активчи киржилгези дээш хүндүлел бижики-биле шаңнаан. Шак-ла ыңдыг хүндүлел бижики ийиги курска база алган. Ол кезээде кызымак, чүткүлдүг өөреникчи деп санаттырып чораан.

Кара-кыс Номзатовна 1936

Юбилейинге

80 ХАРНЫҢ БЕДИИНДЕН

Чырык хүннүң адаанга
Чыргал көрүп чурттаары —
аас-кежи.

Каш-ла хонгаш 80 харның
бедиинден

Хая көрүп боданырга
солун-на боор!

Кижиг чуртталгазы дыка нарын болдур иин. Чуртталгада каалама орук чок. эргелер, шаптаразыннар-даа турар. илгил алган мергежилге шынчы, ынак илзуңза, ону хөгжүдөр дээш кызып-ла илзуңза ол сени өрү тыртып апаар.

Мени өрү, бедик ажилче чалап-даа ирген үелер бар. А мен башкыдан өске кыл кылып шыдавам мен. Ынаваан мен. Өөреникчилерим меңээ дыка эргим. Оларны келир үеи дээш эртем-билигже илдишкылың оттурары — мээң сорулгам ираан.

Чамдык үелерде оларның чуртталгасын чурттай-даа бээр чордм.

Баштайгы чылдарда Тес-Хемге чаңгыс борбак херээжен школа директору турдум. Оон Эрзин кожунга база-ла чаңгыс херээжен директорлаан мен ийин. Школаның оран-савазын суг-биле чылыдар система кылып каарга, көдээ черге дыка берге чораан. Чамдыкта электри өжүп каар азы суг сөөртүр машина үрелип каар. Ындыг өйде система, батареялар чара доңуп каап болур. Азы одакчылар ажилче үнмейн баар. Оларны хынаар, кадарар, солуур апаар. Аас-кежик бооп школам чаңгыс-даа доңурбаан мен.

Бир чылын Чаа чыл байырлалында Эрзинниң 4 школазының (Эрзин, Нарын, Мөрен, Сылдыс) чылыдылга

доңуруп алган. Ынчан РайОНО эргелекчизи Алексей Балзаевич Аракчаа совет хуралына ол школаларның директорларын "Чегенчиг эрлер-дир силер ийин, чаңгыс борбак херээжен директорга четпес" — деп, ыяттырып турар чүве ийин.

Школавыс 2 чыл улаштыр чаа өөредилге чылынга школа белеткелениң социалисттик чарыжына тиелекчи болган. Оон хөрек демдектерин меңээ берген. Ол дээрже Чырыдышкын яамызының шаңналдары-дыр. Мынчалдыр-ла 7 чыл школа директорлаан мен ийин.

Эрзинден Кызылга келгеш баштай Башкылар билии бедидер институтка, оон Чырыдышкын яамызынга инспекторлап ажилдадым. Оон-на 30 чыл улаштыр дыңнаары багай, үнү чок уруглар-биле ажилдаан мен. 3 класстан 10-га чедир кижизидикчи башкы бооп ажилдааш 2012 чылда хүндүлүг дыштанылгаже үндүм. Школам, өөреникчилерим меңээ эң-не эргим. Оларны сакты бээр-дир мен.

Бай-Даг ортумаа школазын 1978 чыл-

да дооскан өөреникчилеримден Григорий Михайлович Отсур эмчи база Лариса Владимировна Айыыр, Сономаа Кинаева, Оюкай, Лена шупту башкылар болган. Арктаннары база янзы-бүрү мергежилдиг эки ажилдап, чурттап чорууру — мээң улуг өөрүшкүм, чедишкеним деп бодаар мен.

Школадан тура шүлүк бижириңге ынак мен. 70 харлаанымда "Күстүң өңү кижиг хөңнү" деп номчуугашты үндүрдүм. Ам 80 харлаанымда база колдуунда "Шынга" үнүп турган шүлүктөрүмни, амыдырал-чуртталгадан эскериглеримни үндүрер бодап турар мен. Бижиттинер аарым чаңчыл болган чүве-дир ийин. Чамдык эш-өөрүм мени Чогаалчылар эвилелинче кирип алырын-даа сүмелээрлер. 80 харлап тургаш Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнүңге кирип алыр болза база төөгү-ле-дир?

Алдын-кыс САРЫГЛАР,
РФ-тиң ниити билиг
школаларының
хүндүлүг ажилдакчызы.

• Алексей ДУРНОВО

НАПОЛЕОН БИЛЕ СУВОРОВТУҢ СӨГҮРҮҮР КИЖИЗИ

Чаңгыс-даа улуг тулчуушкуннар аштырбаан
база Русьту чагырып алган шериг баштыңчызы
Сүбедей маадырның дугайында

(Төнчүзү. Эгези №106 (19143)
"Шында".

Тулчуушкуннун эгезинде орус ноянар оларның мурнунда кайыын-чүден тояп келгеннерниң хөлчөк бичии отряды турар дээрзинге чайгылыш чок бүзүрүп турганнар. Ук тулчуушкуннун канчаар доозулганын кижилер бүзүрүп билер. Сүбедей бодунун дайынчыларына «урустарның» кол күштеринге удур кезек дайылдажып чоруй шуут-ла ырбаттарын дужааган. Аткаарлап эвес, а шуут-ла ырбаар, удурланкычыга тирилгенине меге бодалын оттура-ры-биле.

Орус ноянарның дружина-лары дескеннерни сүрер дээш, одуругларын чидирип, Сүбедейниң шериниң кол күштериниң төпчүттүнген согуун ойтур шавар безин харык чок калган. Калкага тулчуушкун – шериг баштыңчызы Сүбедейниң тулган угаан-медерелиниң көскү (биске) чижээ-дир. Ынчалза-даа ол ук арганы чаңгыс эвес удаа ажыглап келген. Мегелээриниң болгаш дайынның күштерин шөйериниң тактиказы аңаа үргүлчү тирилгелерни эккеп турган. Чогуум-на ындыг арга-биле Сүбедей Кавказ талазында моолдарның эжелзэн черлеринче шургул кирип келген Джелал-ад-Динни дедир ээл чоруп олур чылча шапкан, демгизи маңаа дайынның улуг күштеринге дужарын манаваан чүве-дир. Калкага тулчуушкуннун бетинде-ле Сүбедейниң аг-шерии Закавказье дургаар казыргыла-нып эрткен. Грузиннерни ийи удаа тирилзэн, иделгизидтерни чылча шапкан, ылаңгыя эки камгаладыг Ардебиль хоорайны чаалап алган. Чаза булгап кирер күштер моолдар-да чок болганын ужуң Сүбедей хоорайны камгалакчыларын оң ханаларының артындан ажык шөлчө үнеринче көгүдүп шыдапкан, маңаа оларны кыра шапкан. Ынчалзажок, кол стратегтиг тирилгени ол сөөлзүредир, кажан оң экспедициясы шынап-ла коргунчуг күш-биле үскүлешкенде, чедип алган. Ол күш дээрге, аланнарны болгаш половчуларның каттышкан аг-шерии-дир. Моолдар ийи катап олар-биле тудушкан, ынчалза-даа ийи катап аткаарлаар ужурга таварышкан. Удур-ланкычылар моолдарны тактика-даа, сан-даа талазы-биле ажып турганнар. Джэбз күш дөгөл хөдөлгөдүр саналдап турган, ындыг болзажок Сүбедей оп-кажарны шилип алган. Ол половчу-ларга бөрү бажы дег мөңгүн, аът бажы дег алдын азап, харам чокка шаңнап, олар-биле месилдежир күзел чогуң медеглзэн. Сеткили ханган кипчактар аал-оранынче тарай бээрге, Сүбедей хеп-хенертен аланнарже халдааш, оларның шерин барык долузу-биле кыра шапкан. Оң соон дарый аксын чаглап каан половчуларже халдааш, чылча шаап каан.

УДУК НЕГЭЗШКИНИ БОЛГАШ БАЗА БИР УЛУГ ТУЛЧУУШКУН

Походтан Сүбедей биле Джэбз 1224 чылда ээл келгеннер, Чиңгис-Хаан оларны бар шаа-биле шаңнап мактаан. Барың чүккө чедишкенин хөдөлгөшкенин оларны чаа Империяның маадырларының эрге-байдалынче үндүргөн. Дедир кел чыдырда моолдар-биле болган бир эпчөк чүүл безин аңаа шаптыктап шыдаваан. Ол тулчуушкуннун дугайында медег-дындагылар кончуг чегей. Тода чылы (1223 азы 1224), тулчуушкуннун болган чери безин билдинмес. Бодавыже, моолдар Волга хемни кежи чорда, хеп-хенертен оларже халдаан хире.

Тулчуушкуннун бир кеззэнде булгарлар аткаарлап, Джэбзниң отрядын баш удур салып каан капкаже элзедип апарган. Чогуум-на маңаа Сүбедей В. Янның номунда бижээни дег чүүлү кылган. Сүбедей айылдыг черже дүлнүп кире берген «коллегазын» оон ушта тыртып, дузалашкан. Ол шериг күштериниң ар-тыын чыып алгаш, булгарларның чыс-каалын өттүр чаза таварааш, балыг-ланган Джэбзни оон үндүрүп эккелген. Оларның аг-шеринден чүгө дөрт муң кижилер арткан. Бо отряд-биле Сүбедей, орук ара чаа-чаа улуг тулчуушкун-

Улуг-Хем кожуунда Сүбедейге тураскаал.

нардан ойлап чорааш, Чиңгис-Хаанга дедир чедип келген. Поход үезинде кырган шериг баштыңчызы үш катап балыгланган, ынчалза-даа ук ашты-рышкыны утпаан.

Алды чыл эрткенде ол Булгария-га база катап келген. Бо удаада оң башталгазының адаанда 30 муң шериг. Сүбедей булгарларга кулак дажын долузу-биле эгиткен. Сөөлүнде немелде күш алган оң аг-шерии Булгарияны чаалап ап, ону Моол Империяның составынче кириген. Тодаргайлаар-га, Чиңгис-Хааннун улуг огул Джучиниң улузунче. Булгарияже чаза булгаашкынын үезинде Джучи шагда-ла төре аралчаан турган, ынчалза-даа Джучиниң огул Батый арткан. Сүбедей аңаа улуг эжи, дагыныкчызы-биле демей, ынчангаш аныяк хаан Русьче халдаарда бодунун аг-шеринин удур-тулгазын аңаа бүзүрзэн. Чогуум черле Русьту чаалап алырынга Сүбедей кандыг рольду ойнаанын тодаргай билбес бис. Оң дугайында медег-дындагылар аңгылашкан. Бирде ол чыл бижээчилериниң кичээнгинден чиде халый бээр, бирде ийи аңгы-башкы черге хары угда көстүп кээр. Ынчалзажок, бодавыже, Сүбедей орус черлерин мурнуу кеззэнге хөдөлүп турган, удаваанда барың чүккө улам ыңай бурунгаарлаар дужаалды алган хире. Шак ынчалдыр оң аг-шерии Чөөн Европаже шургул кирген. 1241 чылда Сүбедей өндүр-улуг тирилгелериниң бирээзин чедип алган. Ол болза, Шайо хемге тулчуушкун-дур. Маңаа моол-дарга Венгрияның хааны Бела IV база хорват герцог Коломанның каттышкан шерии удур турган, оларның шериниң саны Сүбедей биле Батыйның каттыш-кан корпузундан ийи катап хөй.

Маңаа база акшый берген шериг баштыңчызын оп-кажар дузалаан. Оң отряды дүне када Шайо хемни хен-зиг-даа дааш-шимзэн үндүрбейн кеш-кен. Моолдар дайынның паараңына артындан база солагай талакы кыдын-дан чедип келгеннер, ынчалза-даа хал-даашкыны чүгө даң адып, чер чырып келгенде эгелзэн. Сүбедей дайынны алаактырып турар үеде, Батыйның ше-рии хемни кежи келген. Венгр-хорват армия бүззэлтеттирген, ынчалза-даа бүззэлелдин дээрбзэн дуглавазын Сүбедей дужааган. Ол дээрге, кээрел эвес, а оп-кажар-дыр. Коргул-сүртзэн шериглер тын оочулап болур чарыкты көрүп кааш, шуптузу ынаар сөктүп, уш-баш чок дезипкеннер. Моолдар оларны кезик-кезиктеп узуткап, дескеннерниң соондан Пешт хоорайже кирип кел-ген, хоорайны үлтеп-тонаан болгаш өрттедипкен. Шайо чанынга тирилге Батыйның эрге-чегиргазының ада-анга бүгү мурнуу-чөөн Европаны сөгүртүп эккелген. Моолдар Болгария-ны болгаш Хорватияны хоозураткан, чүгө австри герцог Фридрих II-ниң хөлчөк улуг шериниң мурнунга аткаар-лаар ужурга таварыш-кан, сөөлүндээзинге Бела хаан, а ол ышкаш герман император Фридрих Го-генштауфен катчы бергеш турган.

ҮНЭЛЭШКИН

Шайо чанынга тул-чуушкун – Сүбедейниң сөөлү улуг тулчууш-кун болур. 1243 чылдың соонда оң дугайында чүнү-даа билбес бис. Безин чадаарда оң өлгөн чылын безин чүгө до-гааштырып болур – 1248 чыл. Төөгү оң адын када-галап арттырган, ынчал-за-даа калбак чонга ол билдинмес. Ындыг бол-зажок, калбак чон Алек-сандр Суворовтуң бол-гаш Наполеоннун аттарын билер, олар Сүбедейге улуг хүндүткелдиг чораан-нар. Суворов моол шериг баштыңчызының эвээш күштер-биле тирилге-лерни чедип ап чораанын онза үнелээр. Наполеон шериг баштыңчызының тактиктиг болгаш стратег-тиг талантызынга мөгөөр.

Сүбедей шериг уран чүүлче хөй-хөй чаа чүүлдерни кирип, ол бүгүге психологтуг таланы немзэн. Мырыңай кижиниң бажынга кирбес шийтпирлерниң дугайында чугаа-лап-даа канчаар. Удурланкычының күштерин тоо-быдарадыры-биле база ону капкаже элзедип-биле шериг-лерин ырбаарынче дужаары-даа дижик. Чөгөл төнүүшкүн дайынга күш бербезин дээш ону долузу-биле бүззэлевейн, чирик арттырып каары база Сүбедейниң чогаады. Дай-зынның шерии шөйлүп, тоо-быдарааже чедир шимчеп көшпүшан, аткаар-лаары, а оң соонда хеп-хенертен ийи таладан олче халдаары база-ла кырган шериг баштыңчызының ынак арга-хоргазы-дыр.

Бо дээрге Сүбедейниң ажыглап чорааны арга-хоргаларның долу эвес даңзызы-дыр. Хорезмшахтың ше-рии-биле тулчуушкуннарның бирээ-зинде ол Ганнибалдың Каннылар чанынга сурагыл тулчуушкунга так-тиказын ажыглаан деп каразыг бар. Шерин чартык ай кылдыр тургускаш, дайынның ынаар кирип келирин ма-нап алгаш, а оң соонда узуткап каан. Ганнибалдың дугайында Сүбедей билер турган бе? Чөгөнчиг-ле боор. Римниң төөгүчлериниң Ганнибалдың дугайында чогаадыгларын кайыын-на номчаан деп. Номчуп-даа билер турган деппе ол. Бо таварылгада ол чугула-даа эвес ийин. Салым-чол аңаа шериг баштыңчызының талантызын четчир болгаш артар кылдыр берген, ындыг болганда үүрмек чергениң четпесте-ри-даа ында калыр чүве-дир ийин але.

Артур ХЕРТЕК
очулдурган.

125 чыл оюнга

ӨГБЕВИСКЕ ТУРАСКААЛ

Чоокта чаа Бай-Хаак суурну В. Абросимов аттыг стадионунга Та-ның көскү күрүне ажылдакчызы, Тываның Садыг-үлетпүр банкызын баштайгы даргазы, тыва акшаны үндезилекчизи Танчай Оюнун 125 чыл оюнга тураскааткан тыва хүреш ма-гылдаазы эрткен.

Аяс каан хүн. Стадионда чон чыгыш мөгелер бүрүткелин эртип турган. Ак шы-лыг өг-даа тиктинген. Кожууннун чо-ну садыг-ярмарка барааннарын дөлгөп сал-га. Бо хүрешти эртиреринге өгбевис Тан-чай Оюнун уруглары Хандыжааның, Сайзуу-база чоок төрелдериниң аныяк салгалда-деткиччилзэн.

Маргылдааның кол шийткелчизи Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчы хо-стуг хүреш, самбо, дзюдо хүрештер ССРЭ-ниң спорт мастери, самбо хүреш хоочуннар аразында Делегейниң ийи дах-чемпиону, Моолдун аймак арзылаңы, Тыва Республиканың арзылаң мөгези, Делег-чергелиг судья, Кызыл хоорайның хүндүт-хамаатызы Иван Иванович Ураган билдиг-бедик деңгелдиг эрттирген.

Танчай Оюнун улуг уруу Вера Танчае-ва Хандыжааның огул, тыва спорттун сай-ралынга эвээш эвес деңзигүүрлүг үлү-кириген, Тывага кикбоксун эгелекчизи, алдарлыг спортчу Семен Дажы-Серено-ва Монгуш хүрешти дөлгөргөй болгаш тода-гай тайылбырлап башкарган.

Үжен сес мөгө бүрүткеттинген. Олар-аразында Тываның ийи чаан мөгелери, б-начын мөгө болгаш кожуун чергелиг на-чын хүрешти көрүштүг солун болдурган. Сол-чүүл – мөгелерни согуш шилилге-биле-рутканы. Бирги салыгда чаан мөгө Эрес-Кар-Сал биле Улуг-Хемден кожуун на-чыны Айд-Монгуш таварышкан. Чаан мөгө Сайын-Бег-Түлүштү Өвүрдүн Март-оол Доржукай ок-та.

Тыва чоңунуң сонуггалы хүреш дээр-таңдыжылар бадыткап, мөгелери дээш кый-салган деткишкенинниң үнү үзүлбзэн. «У-луг назылыг мөгө» деп шаңналды Геннад-Монгушка (Кызыл кожуун), «Эң аныяк мөг-Эртинге Комбужакка (Таңдыдан), «Чара-арга» дээш Субудай Шойдунга, «Чара-деви» Белек-Байыр Делегге база «Тири-геже чүткүл» дээш Арат Монгушка (Сүт-Хе-тывыскан).

Хүрештин түңнелинде: 5-тен 8-ке чед-Мерген Монгуш (Таңды), Айбек Даш-Шы-ва (Сүт-Хөл), Айдаш Саң-Хөө (Эрзин), Бу-доңгак (Мөңгүн-Тайга) шүүлгеннер. 3-тен 4-четкеннер Март-оол Доржукай (Өвүр), Күз-Дамчат (Улуг-Хем). Сурагыл мөгө Эрес-Кар-Сал шүүлген, Баткар Баасан үжүрлөшкен.

Кожууннун культура ажылдакчыларын-киржилге-биле бараалгаткан таңчы-сам, ыры-хөгжүм чоңунуң сонуггалын ча-лап, уттундурбас болушкун болуп арты-мөгелерни сорул кирип турган.

Танчай Оюнун Тываның төөгүзүнге ар-тырган изин өөренип, чоңга таныштыр-аажылдарны Анай Балчыровна Кара-оолду-удуртулгазы-биле тургустунган организа-тыг комитет шудургу ажылдап турар. А-бо хүннерде В.Х. Кара-оолдун Танчай Оюн-дугайында ному үнеринге белен.

Тываның ховар огул Чырандай огул Та-най Оюнга тураскаал тургузуп мөгөжиде-талазы-биле оргкомитеттин саналын Тан-дай Оюнун чагырыкчызы А.К. Монгуш четкээ-Дүргенге, Бай-Хаакка, Кекегейге, Кекегейге Балгазынга база Кызыл кожууннун Ээрбек-марафон-концерттерге алдар-аттыг арти-теривис уран талантызын чоңга харам-чак бараалгаткан.

Бо чылдың апрель 30-де Кызылга Улус-чогаадылга бажыңыга кайгамчык утка-шар-нарыг, бедик көдүрлүүшкүннүг концерт-са-тышкын болуп эрткен. Чонунуң деткиччи-бо бүгү эрткен концерттерге кедергей бол-ду «Үүлөңер бүтсүн» дзэн йөрээли-биле Ко-човодан 80 харлыг хоочун, «Чаш уруунун-адындан» деп аныяк ие-даа, 50 акша сун-гач өөреникчи-даа деткип турарын демдег-ле-арга чок. Хөрек тураскаалды скульптор Алек-сандр Баранмаа хүлөрдөн шуткуп кылган.

Салдыгган сорулгавыс боттанып, тура-скаал чедимчелиг болуп турарына өөрү-аргажок.

Мария ЧАГАР-ООН
(Оюн Танчайның уну)

Виктория ПЮРЮНА
Чадаана

ОБЪЯВЛЕНИЕ

о проведении конкурса на замещение вакантных должностей муниципальной службы

Администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» объявляет конкурс на замещение вакантных должностей муниципальной службы по категориям: главная группа должностей: на первого заместителя председателя администрации администрации кожууна – заместителя по экономике, на заместителя председателя администрации кожууна по жизнеобеспечению; ведущая группа должностей: на начальника Управления труда и социального развития администрации муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва».

Право на участие в конкурсе имеют: граждане, достигшие возраста 18 лет; владеющие государственным языком Российской Федерации; высшее профессиональное образование по специальности; на должности первого заместителя председателя администрации кожууна – заместителя по экономике и заместителя председателя администрации кожууна по жизнеобеспечению – не менее двух лет стажа муниципальной службы или стажа работы по специальности, направлению подготовки, на должность начальника Управления труда и социального развития администрации кожууна – без предъявления требования к стажу; не имеющие ограничений связанных с муниципальной службой предусмотренных статьей 13 Федерального закона «О муниципальной службе Российской Федерации» от 02 марта 2007 года № 25; обладающие профессиональными знаниями по направлению подготовки (специальностью), соответствующим направлениям деятельности структурного подразделения органа местного самоуправления муниципального образования. Знание основ управления персоналом.

Для участия в конкурсе гражданин (муниципальный служащий) представляет следующие документы:

- 1) заявление с просьбой о поступлении на муниципальную службу и замещении должности муниципальной службы;
- 2) собственноручно заполненную и подписанную анкету по форме, установленной уполномоченным Правительством Российской Федерации федеральным органом исполнительной власти с приложением фотографии;
- 3) паспорт;
- 4) трудовую книжку, за исключением случаев, когда трудовой договор (контракт) заключается впервые;
- 5) документ об образовании;
- 6) страховое свидетельство обязательного пенсионного страхования, за исключением случаев, когда трудовой договор (контракт) заключается впервые;
- 7) свидетельство о постановке физического лица на учет в налоговом органе по месту жительства на территории Российской Федерации;
- 8) документы воинского учета — для граждан, пребывающих в запасе, и лиц, подлежащих призыву на военную службу;
- 9) заключение медицинской организации об отсутствии заболевания, препятствующего поступлению на муниципальную службу (справку по форме № 001-Г/С/У);

10) сведения о доходах за год, предшествующий году поступления на муниципальную службу, об имуществе и обязательствах имущественного характера;

11) сведения об адресах сайтов и (или) страниц сайтов информационно-телекоммуникационной сети «Интернет», на которых гражданин, претендующий на замещение должности муниципальной службы, размещал общедоступную информацию, а также данные, позволяющие его идентифицировать, в утвержденной форме распоряжением Правительства РФ от 28 декабря 2016 г. N 2867-р.

12) иные документы, предусмотренные федеральными законами, указами Президента Российской Федерации и постановлениями Правительства Российской Федерации.

С подробной информацией можно ознакомиться в кадровой службе администрации Бай-Тайгинского района.

Несвоевременное представление документов, представление их не в полном объеме или с нарушением правил оформления без уважительной причины являются основанием для отказа гражданину в их приеме.

Конкурс проводится в два этапа: 1 этап – «04» октября 2018 г. На основании представленных документов конкурсная комиссия принимает решение о допуске кандидатов к участию в конкурсе.

2 этап – «16» октября 2018 года конкурсная комиссия оценивает допущенных на конкурс кандидатов на основании представленных ими документов. Для оценки профессиональных и личностных качеств кандидатов на вакантные должности муниципальной службы на втором этапе конкурса конкурсная комиссия может применять методы а) тестирование; б) анкетирование; в) проведение групповых дискуссий; г) написание реферата; д) индивидуальное собеседование; е) другие.

Прием документов осуществляется по адресу: с. Тээли ул. Комсомольская, д.19, каб.209 (2 этаж).

Контактное лицо начальник отдела по организационным и кадровым вопросам администрации кожууна Со-най Маяна Пугачевна тел. 83944221205

Начало приема документов для участия в конкурсе в 09 час. 00 мин. "13" сентября 2018 г. окончание в 18 час. 00 мин. "03" октября 2018 г.

Документы можно отправить в электронном виде в формате PDF на электронную почту bay_tayga@mail.ru.

С бланками анкет и образцов заявлений, Порядком проведения конкурса на замещение должности муниципальной службы в муниципальном районе «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва», Проектами трудовых договоров, заключаемый с муниципальным служащим администрации муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва», а также другими документами можно ознакомиться на официальном сайте администрации Бай-Тайгинского кожууна: <http://www.bai-taigatuva.ru/>.

Юридическое лицо по Республике Тыва реализует б/у автотранспортное средство марки ГАЗ-2705 г.в. 2012 пробег 90915 стоимость 253753.56пак. В начальном тех.состоянии

Обращаться по тел:

8(394-22) 9-32-35; 89233148742

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Кызылдың СПТУ №1-ни 2013 чылда дооскан Аян Чеченович АРАПЧОРНУ адынга тывыскан 17 НПА №0007558 ду гаарлыг дипломнуң читкенин барымдаа лааш, ону күш чок деп санаар.

ИЗВЕЩЕНИЯ

Администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» информирует о том, что поступило заявление о предоставлении в собственность земельного участка из земель населенных пунктов с кадастровым номером №17:01:0401087.394 расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Тээли, ул. Адыгбай, д.25, вид разрешенного использования (назначения): для индивидуального жилищного строительства с общей площадью 1495 кв.м.

В течение тридцати дней со дня опубликования и размещения настоящего извещения граждане могут подавать письменные заявления о намерении участвовать в аукционе по продаже земельного участка или для проведения ознакомления со схемой расположения земельного участка, обращаться по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, Тээли, ул. Комсомольская, д. 19, каб. № 22 2-й этаж, время приема с 09-00 до 13-00 обеденный перерыв с 13-00 до 14-00, с понедельника по четверг в рабочие дни.

Вр.и.о. главного специалиста отдела экономического развития земельно-имущественными отношениями администрации Хертек А.А.

Администрация Каа-Хемского района информирует о предоставлении земельного участка с кадастровым номером 17:04:1402004:271, из земель населенных пунктов, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Салчак Тока, д. 84, общей площадью 1000 кв.м., с разрешенным использованием — для индивидуального жилищного строительства.

Заинтересованные в предоставлении земельного участка граждане вправе подать заявление о намерении участвовать в аукционе на право заключения договора аренды в течение 30 календарных дней со даты опубликования настоящего объявления по адресу: Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Енисейская д. 143, понедельник по четверг с 9.00 часов до 15.00 часов администрация Каа-Хемского района.

Главный специалист отдела по управлению имуществом, земельными ресурсами, строительством и контролю Ооржак Н.М.

БЕТОН, тууйбу, пило-материалдар, септик дээрбектери, ФБС блоки, коопшпалар садып турар. Телефон: 83942240572, 89232619924.

ПИЛОМАТЕРИАЛ, брус, капиталка, доска, заборная, прожилыны. Доставка. Кредит Русфинанс Банк. Тел. 8-923-383-1575 ОГРН 307246831700175

СВАДЕБНЫЕ ПЛАТЬЯ. Ул. Полевая, 6. Тел. 8-923-552-3932

Хуу чуртталга бажың туруп алырынга ЧЕР УЧАСТОКТАРЫН садып турар. Тел: 8(39422) 5-00-52, 8923-669-1190

Малчыннар турларынга СУГ КУДУКТАРЫН өрүмнөп казып турар. Тел: 8(39422) 5-10-30, 8913-444-44-05

РЕКЛАМА в газете «ШЫН».

8(39422)2-18-10,

89235522070,

89293589721

солунуң сайтызы: shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражи: 10926 экз. Үндүрүлгениң тиражи: 3559

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор А.О. ХЕРТЕК.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүң адреси: 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, каб. 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.О. Хертек — 2-01-35. Кол редакторнуң оралакчызы Д.С. Монгуш — 2-17-91. Секретарь А.А. Лагзы — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69. Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, С.С. Кужугет) — 2-18-10.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:

Нийтирил-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. А.А. Ондар). Экономика, үлетпүр болгаш көдээ ажыл-агый (редактору А.Д.-Б. Түлүш). Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эрген, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94. Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору А.Н. Соян). Очулга (редактору А.К. Ооржак). Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак. Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр. счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001 ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүктээн. Херечилелдиндугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлагынган материалдарын торларын бодалдары редакцияны туружу-бодуушпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңдагылары дээш автордар боттары харыылаар.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — 11530, организацияларга — 31730. Солун неделяда үш катап үнөр. Хемчээли 3 парлаар ама. Номери парлаггаже дужаганы: график езугаар — 18.00, херек кырында — 17.00. Солун келбейн барганда, 2-18-10 телефонне долдур.